

Kommunikáció a tisztátalan lelkekkel*

Kényszerítelek téged, őskori kígyó, az élők és holtak bírāja által, a világ teremtetője által, akinek hatalmában áll, hogy téged a Gyehennába küldjön, hogy sietve távozz el ebből a házból. Ő maga parancsol neked, gyalázatos ördög, aki a szeleknek, a tengernek és a viharoknak parancsolt. Ő maga parancsol neked, aki téged az ég mennyei trónszékétől a föld mélyére taszított. Hallgass meg tehát, Sátán, és félj, legyőzöten és leverten vonulj vissza, kényszerítve a mi Urunk, Jézus Krisztus nevében, aki eljövendő ítélni élőket és holtakat, mindörökkön-örökké, Ámen.¹

A krisztianizált vallási mezőben megjelenő *exorcizmus* a démoni erővel szembeni közvetlen² kommunikáció egyik legrégebben formalizált, világsszerte elterjedt egyöntetűséggel ritualizált, széles körben ismert, egyúttal azonban jelentős mértékben misztifikált megnyilvánulási formája. A római antikvitás korai keresztény szövegeitől a 20. század végi horror-sikerfilmekig (és persze máig) terjedő, csaknem két évezredes alkalmazási felület szédítő művelődéstörténeti távlatokat nyit e témakör bármely apró szeletének vizsgálatakor.³ A vallástörténet, komparatív vallástudomány mellett humán- és társadalomtudományok egész sora keresi itt az általa kutatott jelenségek történeti gyökereit.⁴ Ezek közül számunkra elsősorban bizonyos folklorisztikai és történeti antropológiai kérdések relevánsak, amelyek fontosságára a hazai és nemzetközi néprajztudományban már évtizedekkel ezelőtt felhívták a figyelmet.⁵ Immár több mint egy évtizede elkezdett kutatásaim egyfelől a kora újkori magyarországi római katolikus benedikciós gyakorlat liturgikus szövegeinek feltárására, másfelől a hazai exorcizmus-botrányok forrásanyagának feltérképezésére és feldolgozására irányulnak. Előbbi témakörben – bizonyos előzmények után⁶ – 2010-ben átfogó forráskiadványt jelentettem meg,⁷ utóbbi kapcsán két esettanulmány készült el.⁸ E tanulmányban a feltárt és kiadott szövegkorpusz alapján vázolok fel néhány problémakört a tisztátalan lelkekkel, démoni erővel szemben alkalmazott szakrális kommunikáció alakváltozatainak vonatkozásában.

Előzetesen fogalmazzunk meg néhány konkrét kérdést! Kik és milyen keretek között kommunikáltak a 16–18. században a tisztátalan lelkekkel, démonokkal vagy magával a Sátánnal? Milyen kötött és kötetlen formái adatolhatók ennek a tevékenységnek a korszakból? Mely strukturális jellemzőkkel rendelkeznek ezek a formák? Milyen viszonyban állnak ezek a szövegek az Istennel történő kommunikáció megnyilvánulásaival? Hogyan fejezik ki az exorcizmus verbális és non-ver-

bális aktusai az isteni erő kisugárzásának fokozatait? Mitől erősebb az egyik szöveg a másiknál?

A fenti témamegjelölésből egyértelmű, hogy a középkori egyházi áldás-/átokgyakorlat felszín alatti, főként szerzetesek általi továbbéltetésének, sőt esetenként virágzásának teret nyújtó kora újkor forrásanyagából most kizárólag a negatív konnotációjú, átokjellegű szövegeket vesszük górcső alá. A benedikciókkal csupán annyiban foglalkozunk, amennyiben maga a szertartásrend (az *ordo*) exorcizmus-szövegeket is magában foglal. A démonokkal szemben alkalmazott kényszerítő szövegek e formáit a liturgiátörténet általában a „kis” exorcizmus névvel illeti, megkülönböztetve ezeket a démoni megszállottság gyógyítására szolgáló úgynevezett „nagy” vagy „ünnepélyes” exorcizmus hosszabb szertartásrendjétől.⁹

Elemzésem kiindulópontjaként megkerestem a csaknem 160 benedikció-típust magába foglaló hazai korai újkori korpuszban a „kis” exorcizmus azon szövegeit, amelyek *közvetlenül* a démoni erőkhöz szólnak. Kiderült, hogy mindössze egy tucat olyan szertartásrendet ismerünk, amelynek az efféle, egyes (vagy esetleg többes) szám második személyű exorcizmus (vagy más megnevezéssel: *adjuratio, conjuratio*) a részét képezi. Ezek túlnyomó többsége nem a hivatalos egyházmegyei szertartáskönyvekben kapott helyet. Az 1625-től egységesített formában kiadott esztergomi rituáléban például a nagy, ünnepélyes ördögűzésen kívül egyetlen olyan benedikció vagy egyéb ordó sincs, amelyben efféle exorcizmus szerepelne.¹⁰ Az esztergomi szertartásrendtől függetlenedni vágyó 18. századi kalocsai rituálé viszont két olyan ordót is beemelt a kora újkori európai szerzetesi benedikciós arzenálból, amelyben a pap a démonokat közvetlenül szólítja meg és látja el utasításokkal. Az egyik a „kártékony madarak, egerek, férgek, kígyók, sáskák és hasonló állatok ellen” irányuló szertartásban,¹¹ a másik a tűzvész elleni ordóban kapott helyet.¹² Mindkét szövegben azoknak a démonoknak parancsol a pap, akik e bajokat az embereknek okozták. Az egy tucat fent említett ordó többsége a hazai szerzetesrendekhez (jezsuiták, ferencesek, bencések) kötődő „félhivatalos” benedikciós könyvekben található. A tűz elleni exorcizmushoz hasonló szöveg szerepel az egyik zivatarelhárító ordóban,¹³ és a démonok közvetlen elűzésének verbális formája a beszennyeződött istálló megtisztításának aktusaként is adatható.¹⁴ A gonosz lelkek által sanyargatott ház megszabadító exorcizmusának fent idézett részlete egy 17. század végi kéziratos pannonhalmi bencés szertartáskönyvből származik. Efféle közvetlen exorcizmus-szövegek az amulettjellegű egyházi szentelmények kapcsán is előfordultak, vagy azok megáldásánál,¹⁵ vagy kis papírra írva, gyakorlatilag a vallásos amulettek részét képezve.¹⁶ A hazai „alternatív” benedikciós könyvek anyagában is megtalálhatók azok a hosszabb szertartásrendek, amelyek – a benedikciók és az ünnepélyes ördögűzés között nagyjából félúton – bizonyos, már bekövetkezett rontások (*maleficium*) levételére, kiirtására irányultak. Ezek változatos liturgikus szövegei között érthető módon szerepelnek közvetlen démonűző megnyilvánulások is. A megrontott gyermek kezelésének ferences ihletésű szertartásrendjében előbb egyes számban a rontást hozó „démon”, majd, minden eshetőségre felkészülve, többes számban a „démonok” („...si plures estis infestantes daemones...”)

kapnak parancsokat.¹⁷ A „minden csinálmány, rontás, varázslás, kötés és ördögi gaztett kihajtására”, valamint „a rontás által okozott házassági tehetetlenség elhárítására” szolgáló nagyszabású ördögűző szertartásrendek, amelyek az egyik legnépszerűbb európai ördögűző kézikönyvből¹⁸ átvéve a pannonthalmi kéziratban találhatók, szintén több efféle hosszú és erőteljes szöveget tartalmaznak.¹⁹

A felsorolásból látható, hogy a démonok, tisztátalan lelkek korántsem csak a megszállottságot kezelő „nagy” ördögűző szertartásrendben szólítottak meg közvetlen módon. A változatosabb megjelenési forma azon a korszakban még meglévő demonológiai nézeteken alapul, amely bizonyos csapások (zivatar, tűzvész, sáskajárás stb.) és betegségek (például gyermekbetegségek, impotencia) kapcsán a démoni erők közvetlen vagy közvetett (rontás általi) behatását feltételezte. Ugyanez a gondolkodásmód a démonok folyamatos jelenlétével számolt földön, vízben, levegőben, mindenféle anyagban, sőt a lakóhelyen, házban is, és az emberek permanens veszélyeztetettségére figyelmeztetett.²⁰ A *circumpossessio* jellegű démoni támadásokból fakadó veszélyek elhárítására elsősorban maga az egyház és aktuális képviselője, a pap vállalkozott. A pap volt alkalmas arra, hogy szembeszálljon a gonosszal. Míg az ünnepélyes ördögűzés esetében a Trienti Zsinat utáni kánonjogban határozottan kikötötték, hogy az efféle tevékenységre vállalkozó pap személyében jámbor, feddhetetlen életű legyen és kellő belátással (intelligenciával) rendelkezzen,²¹ addig az úgynevezett kis exorcizmusokat elvileg Isten bármelyik felszentelt szolgálja elvégezhetette.

Nézzük ezek után, hogy melyek az említett exorcizmus-szövegek struktúrájának általánosan ismétlődő, főbb elemei.²²

1. A *démon(ok) megszólítása* változatos formában történik. A gyakori egyes (vagy többes) szám második személyű, tegező megszólítás (*tu*) után az alapvető névszók (*daemon, diabolus, Sathan, spiritus, draco, serpens, legio Sathanae* stb.) az esetek többségében jelzős szerkezetekbe illeszkednek (*daemon maledicte, immune, maligne; immune/immundissimi spiritus; spiritus apostatice; serpens antique; maledicte diable; daemones infernales; partes adversae; maledicti et excommunicati et blasphemi daemones; rebelles Dei; draco nequissime, abominabiles spiritus; angeli tartarei* stb.).²³
2. A *démonok jellemzése* e jelzős szerkezetek redundanciájával történik, kiegészítve a démonok és az ördög általános attribútumaival („Isten ellen lázadó”, „Jézus Krisztus és az emberek ellensége”, „pokol rablója”, „halálhozó”, „élet-rabló”, „igazságot ferdítő”, „rossznak gyökere”, „bűnök gyűjtője”, „emberek elcsábítója”, „nemzetek árulója”, „gyűlölet felkeltője”, „kapzsiság atyja”, „fájdalmak felkeltője”, „vérfertőzés kitalálója”, „szentségtörés feje”, „eretnekek tanítója”, „trágárság feltalálója” stb.). Amennyiben a pap nem ismeri a démon pontos nemét, fajtáját, tulajdonságait, igyekszik behatárolni vagy a lehetőség szerint teljességre törekvően körülírni ezeket: „*spiritus malignos et daemones infernales, coelestes, terrestres, igneos, aereos et aqueos, et omnes spiritus omnibus orbibus et sphaeris servientes...*” („...tisztátalan lelkek és pokoli, égi,

földi, tűzben, levegőben és vízben élő démonok, és minden világot és szférát szolgáló mindenféle lelkek...”).

3. A démonokkal kapcsolatos jelzős szerkezetek már magukban foglalják a *rájuk vonatkozó narratívumokat*, utóbbiak – csakis bibliai alapokon – azonban külön is előfordulnak. E történetek persze szinte kizárólag az ördög legyőzéséről szólnak. A mennyországból letaszított Lucifer a keresztény teológiai nézetek szerint akkor vesztette el az Istennel szembeni küzdelmet, amikor Jézus Krisztus a szeretet és bűnbocsánat nevében keresztthalált halt az emberek bűneiért. A Sátán a háborút elvesztette ugyan, de az embereknek adott szabad akarat révén képes a világban rosszat tenni, képes akár az emberekbe behatolva, megszállóként megmutatkozni. A papnak nincs is más dolga, mint hogy tudatosítsa az ördögben vesztett helyzetét és hivatkozásaival emlékeztesse erre. A bibliai ördögűzések, különösen a Krisztus démonűzéseiről szóló narratívumok, valamint a későbbi szentek efféle történeteinek felidézése gyakorlatilag ezt a célt szolgálja.
4. A bibliai *hivatkozások* egyúttal a *fenyegetés* legfontosabb eszközei is. Az Isten és a Szentháromság neveinek, attribútumainak és bibliai cselekedeteinek nagy erejű képekben történő felidézése nélkül a démoni erők nehezebben lennének megrettenthetők. Gyakran említik meg az égi társadalom más szereplőit is, Szűz Máriát, az angyalokat, arkangyalokat, a prófétákat, az apostolokat, az evangélistákat, a szenteket és mártírokat. E litániaszerű, felsorolásokban és fokozásokban bővelkedő hivatkozások nagyban növelik a szövegek, valamint egyúttal a pap *potenciáját*.²⁴
5. Az exorcizmus-szövegek nyilvánvalóvá teszik az ordó konkrét *célját*. Láttuk, hogy a fent részletezett funkciók szerint ez is igen változatos képet mutathat. A legáltalánosabb cél természetesen magának a démonnak a *kiűzése* (a testből vagy egy érintett helyről, anyagból stb.). A testből történő kiűzést gyakran tagról tagra haladva hajtják végre. A kiűzött démont, gonosz szellemet *el is kell hajtani*, lehetőleg messzire, pusztaságba, kietlen, terméketlen helyre, tenger mélyére, ahol nem árthatnak az embereknek.
6. A *záró hivatkozás* általában Krisztusra mint a világ urára és az eljövendő utolsó ítéletre vonatkozik.

A felsorolt elemek egyértelműen megmutatják, hogy az exorcizmusok struktúrája gyakorlatilag a pozitív indíttatású imádság (oráció, áldás) negatív tükörképének tekinthető.²⁵ A démon megszólítása az imádság invokációjára, a démon(ok) jellemzése az Isten fenségének és mindenhatóságának jelzős szerkezetekkel történő ecsetelésére, a bibliai narratívumok az isteni cselekedetek, pozitív kegyelmi megnyilvánulások emlékeztetere és a rájuk való hivatkozásra, a fenyegetés a könyörgésre, kérésre, a cél megnevezése ugyanarra, a démon kiűzése az isteni kegyelem lehívására, a záró hivatkozás pedig az imádság záradékára emlékeztet. Ahogyan az imádság erejét mindezek halmozása, vagy maguknak az imáknak a megsokszorozása emeli, úgy az exorcizmus esetében a fokozás ugyanilyen technikáját tapasztaljuk.²⁶

Tovább növeli e szövegek erejét, ha megfelelő intonálással mondják el őket. A hivatalos újkori ördögűzési szertartásrend, amely a *Rituale Romanum* (1614) nyomán a hazai egyházmegyei szerkönyvekben is helyet kapott,²⁷ előzetes utasításai-ban ezt úgy fogalmazták meg, hogy a pap „hatalommal és szívből, nagy hittel, alázattal és szenvedéllyel” olvassa föl az exorcizmusokat. Ugyanitt azt is egyértelművé tették, hogy az egyes szövegek eltérő „erőt” képviselnek. Vannak súlyosabb szavak és kifejezések, amikor erőteljesebb reakciót várhatnak el a megszállottól.²⁸ Az *exorcismus probativus* jobbra csak a megszállottság tényének kiderítésére szolgál. Amennyiben – a jelek alapján – bebizonyosodott, hogy valódi *obsessio/possessio* esete forog fenn, a pap liturgikus szöveg keretében parancsolta meg a démonnak, hogy mondja meg a nevét és nemét, valamint a megszállás körülményeit. Az *exorcismus lenitivus* szövegei a démonok fárasztásának, gyötrésének hosszadalmas eszközei. Magát a tényleges kiűzést az *exorcismus expulsivus* keretében hajtja végre a pap. Utóbbiak a leginkább kényszerítő, fenyegető és parancsoló szövegek.²⁹

Az exorcizmusokban, különösen azok megszállottságot gyógyító, ünnepélyes változatában a legfontosabb eszközt jelentő „kimondott szó” ereje mellett a démonokkal történő non-verbális kommunikáció elemei is megjelennek. Még az imént említett hivatalos szertartásrend is tartalmazza bizonyos gesztusok alkalmazását. A szertartásrend mintegy félszázszor utasítja a papot kereszttvetésre, időnként ez egyúttal érintést is jelent ott, ahol a testben vándorló ördög éppen tartózkodik. A tárgyak közül ugyanitt csak a szentelt vizet, a feszületet, ereklyét és a megszállott nyakára tekerhető stólát említik. Kifejezetten tiltják viszont az Oltáriszentség felhasználását.³⁰ Talán éppen e miatt a kötött szóbeli liturgikus rend és szegényes eszköztár miatt figyelhet meg, hogy a korszak exorcista manuáljaiban és benediktációs gyűjteményeiben az alternatív szövegállomány mellett a felhasználható eszközök seregnyi „nem hivatalos” arzenáljára bukkanunk. A ráfújás középkori démonűző gesztusa például a pannonhalmi kézirat benediktációskönyv egyik különös vízáldási szertartásában („némaságot okozó rontás ellen”) még helyet kapott, egyértelműen démonűző szavak kíséretében: „*Exsuflo te omnis legio Satanae...*”.³¹ Noha kimondottan magyarországi kiadású ördögűző kézikönyvet nem ismerünk, ám arra több áttételes adatunk van, hogy a hazai exorcizmus-botrányok főszereplői a népszerű európai kézikönyveket használták. Különösen Girolamo Menghi kétkötetes kézikönyve terjedt el nálunk (*Flagellum daemonum* és *Fustis daemonum*), amely a 18. században már a Vatikán által tiltott könyvnek számított.³² Az ebben szereplő ordókban még sok olyan eszköz helyet kapott, amelyet a 18. századi egyházi vezetés már nem nézett jó szemmel: például az Agnus Dei, Szent János Evangéliuma és más ördögűző szövegek nyakba akasztása; szentelt kenyér, olaj etetése, itatása; szentelt olajjal való megkenés; megáldott virágokkal és gyógyfüvekkel történő kifüstölés; tömjén, kén, kámfor égetése; a démon képének lerajzoltatása és a kép elégetése; szentelt vesszővel (és bottal) verés, ház kisöprése; megáldott gyógyfüvekkel fürdő készítése; Oltáriszentség kézbe adása, nyakra helyezése stb.³³

Nyilván nem véletlen, hogy az általunk korábban feldolgozott két 18. századi hazai ördögűzési botrány, az 1727-es csíkszentgyörgyi³⁴ és az 1766–1769 közötti

zombori³⁵ eset középpontjába éppen ezen alternatív eszköztár illegális felhasználása került. A szentgyörgyi plébános és a zombori ferences szerzetes egyaránt arra hivatkoztak, hogy a hivatalos (esztergomi és kalocsai, egymással megegyező és szó szerint a római rendre visszavezethető) szertartásrenddel egész egyszerűen nem értek el sikereket. A kudarcot elkerülendő fordultak a hathatósabb eszközöket és erőteljesebb szövegeket tartalmazó alternatív kézikönyvekhez. Véleményük szerint utóbbiak előbb-utóbb beváltak. Különösen a zombori ferences ért el látványos sikereket, minek következtében népszerűsége a város határán kívül, még az ortodox hívek körében is rohamosan növekedett. Isten *potentiával* rendelkező, erős szolgájának mutatkozott.³⁶

Eddig jobbára a jelen tanulmány tárgyát képező különleges szakrális kommunikáció erősen formalizált és ritualizált oldalát tárgyaltuk, ám a két hazai ördögűzési skandalum felidézésével végezetül eljutunk a démoni erőkkel történő kötetlen formájú kommunikáció adataihoz is. Nem véletlen, hogy a hivatalos előírások körültekintő módon tiltják a papoknak, hogy hosszas csevegésbe bonyolódjanak az ördöggel.³⁷ Lehetőleg csak a Szentírás szavait használják, egyéb kérdéseik legyenek célratorőek, egyértelműek. Az ördög se kapjon teret a csalfa és szerteágazó fecsegésre, csak arra válaszoljon, amit kérdeznek. Pontosan úgy, mint egy bírósági tárgyaláson.³⁸ Az ördögűzés ráadásul felér egy kínvallatással is, a démonok a szavak hallatán, szentelt eszközök láttán keserves kínokat élnek át (és ezek a megszállott arcán és testén kifejezésre is jutnak). Botrányaink főszereplői persze nem tartották be ezeket az előírásokat. Hiába figyelmeztetett a római szertartásrend, hogy a pap ügyet se vessen arra, amikor a megszállotton keresztül az ördög a jövőről beszél, a csíkszentgyörgyi plébános tollat és papírt ragadva, nagy böszven feljegyezte a megszállottnak vélt Kata asszony valamennyi jövőndolását. Ugyanez a pap idézte védekező levelében a megszálló démonok mondatait, amelyek – abszurd módon – a saját kiűzésük lehetőségére vonatkoztak. Ezek az idézetek az egyházi vezetők számára inkább az asszony tényleges megszállottságának hiteltelenségét és a pap teljes alkalmatlanságát bizonyították, és az egyébként később bebizonyított szexuális indíték gyanúját erősítették.³⁹ Rókus atya, a zombori ferences ezzel szemben a Sátán komolyabb ellenfeleként tűnik fel a forrásokban. Mivel már a városba kerülése előtt is ért el sikereket a démonokkal vívott viadalkok során, mintha maga az ördög is respektálta volna. Amikor a helyiek az első megszállott asszonnyal – híre alapján – rátaláltak, a megszállottból pajtáskodó, negédes hangon szólt ki neki a démon a pap előző állomáshelyére, egyúttal korábbi küzdelmeikre utalva: „Fra Rokica – mondta furcsa becézéssel –, eljöttél hát Našicéből, hogy kiűzzél engem.” A démoni erőkkel ilyen jellegű „kapcsolatot” fenntartó, alternatív eszköztárával sikereket elérő, lokális szinten interkonfesszionális és interetnikus népszerűséget elérő, karizmatikus ferences tevékenysége végül az egyházi felvilágosodás szellemétől vezérelt egyházmegyei vezetésnek szúrt szemet, olyannyira, hogy aztán egy hosszú, kalandos (és hála Istennek gazdagon dokumentált) procedura keretében el is távolították a városból.⁴⁰

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a tisztátalan lelkekkel történő kommunikáció egyházi gyakorlata a „kis” és „nagy” exorcizmusok keretében formalizálódott. Az arra kijelölt és alkalmas személy (pap) bátran szembefordulhatott az ördöggel és a démonok egész hadával. Verbális eszköztárába gyakorlatilag minden olyan fokozási lehetőség beletartozott, ami a pozitív szándékú imádságok esetében jelentkezett. Az exorcizmus-szövegek struktúrája a benedikciók és orációk negatív tükörképeként értelmezhető. Korábbi kutatások már rávilágítottak, hogy a benedikciók és exorcizmusok közül éppen az utóbbiak hatottak a paraszti ráolvasások szövegkorpuszára.⁴¹ A hazai forrásokban szereplő exorcizmusok fent bemutatott elemei ezen átadás-átvétel útjait finomíthatják. A kényszerítő elemek nagy száma és a pap hatalmának (*potenciájának*) előtérbe kerülése ugyancsak az exorcizmusok „mágikus” jellegét erősíti, amelyhez az alternatív egyházi gyakorlatban bizonyos automatikusan használt, kényszerítő jellegű szentelmények társultak. Az egyházi felvilágosodás és a demonológiai gondolkodás (bonyolult és itt nem részletezhető)⁴² 18. századi kölcsönhatásának eredményeképp az említett felszín alatti exorcizmus-tevékenység, verbális és non-verbális megnyilvánulásaival együtt, a lehető legnagyobb mértékben visszaszorult a római katolikus egyház gyakorlatában.

Jegyzetek

- * A dolgozat alapjául szolgáló előadás elkészítésekor a MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja segítette munkámat. A tanulmányra formálás idején kutatásom az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közöség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214 sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.
- 1 Kényszerítő imádság a *Sacra arca benedictionum* című, 17. század végi pannonhalmi benedécs kézirat *Exorcismus domus a malis spiritibus vexatae* megjelölésű szertartásából. Latin eredetijét közölte: Bárh (2010: 214).
 - 2 Az exorcizmus esetében még a démoni megszállottságnál is közvetlenebb, egyértelmű kommunikációról beszélhetünk.
 - 3 Nincs könnyű helyzetben, aki e rendkívül gazdag problémakört általános vagy tematikus szaklexikon szócikkében kísérli meg összefoglalni. Néhány kiragadott kísérlet ebben a vonatkozásban: Buchberger (1931: III. 914–916); Cabrol–Leclercq (1922: V/1. 964–978); Bächtold-Stäubli–Hoffmann–Kraayer (1930: 1098–1108); Bárh–Pócs (2008).
 - 4 Néhány alpmű ebből a szempontból, amelyek szemléltetik a tematikus változatosságot: Franz (1909: II. 514–615); Rodewyk (1963); Ernst (1972); Levack (1992); Zutt (1972); Probst–Richter (2002); Niemann–Wagner (2005); Chave–Mahir (2011).
 - 5 Lásd például: Katona (1902); Bálint (1944); Pócs (2001; 2002; 2008); Daxelmüller (1984); Petzoldt (1990); Clark (1997); Midelfort (2005); Levi (2001); Almond (2004); Sluhovsky (2007).
 - 6 Többek között: Bárh (2004; 2007).
 - 7 Bárh (2010).
 - 8 Bárh (2008; 2009).
 - 9 Bővebben lásd: Bárh (2010: passim).
 - 10 Pázmány (1625).

- 11 *A Rituale Romano-Colocense* (1798) szövegét közli Bárh (2010: 371–372).
- 12 *A Rituale Romano-Colocense* (1798) szövegét közli Bárh (2010: 173–175).
- 13 *A Sacra arca benedictionum* (1697) című bencés gyűjtemény ordóját lásd Bárh (2010: 182–190, a parancsoló szöveget konkrétan: 184).
- 14 *A Fasciculus triplex* (1739) vonatkozó szertartását lásd Bárh (2010: 221).
- 15 Vö. a Szent Benedek érméjének megáldására irányuló szertartást, amely a *Sacra arca benedictionum* (1697) bencés gyűjteményben szerepel: Bárh (2010: 328–336, a parancsoló szöveget konkrétan lásd uo. 334.)
- 16 Lásd erre vonatkozóan az *Arca Domini* (1774) című gyűjtemény „Breverl”-imádságait: Bárh (2010: 323–328, kül. 326–327.)
- 17 Lásd az *Arca Domini* (1774) szertartását: Bárh (2010: 384–385).
- 18 Mengus (1697b: 193–216).
- 19 *A Sacra arca benedictionum* (1697) ordóit lásd Bárh (2010: 413–428).
- 20 A témakör egyik kiváló monográfiája: Clark (1997).
- 21 Vö. Pázmány (1625).
- 22 Az alább felsorolt kifejezések egyenkénti hivatkozása szétfeszítené e tanulmány apparátusának kereteit. A példák az általam összeállított szöveggyűjteményből származnak, forráshivatkozásait lásd ott: Bárh (2010).
- 23 A nevek és jelzős szerkezetek mögötti tartalmi különbségek esetleges meglétére csupán a középkori és kora újkori demonológiai irodalom alapos és minuciózus elemzése révén vetülhetne fény. Így például nehezen eldönthető, hogy mondjuk a vihar elleni exorcizmusokban szereplő közvetlen megszólító formulák mögött milyen demonológiai vonatkozások húzódnak. A *Fasciculus benedictionum* című, 1749-ben Csíksomlyón kinyomtatott benedikciós gyűjtemény: vö. Bárh (2010, 62), 7–53. oldalán füzérszerűen közölt, összesen négy viharelhárító szertartásrendben többek között a következő hatalmakat szólítja meg a viharfelhőkkel szembe forduló pap: *nubes et tempestates* (felhők és zivatarok); *immundissimi spiritus* (tisztátalan lelkek); *daemones* (démonok); *angeli tartarei* (alvilági angyalok); *angeli nigerrimi* (legsötétebb angyalok); *angeli praecipitati* (bukott angyalok); *spiritus maligni* (gonosz lelkek); *maledicti daemones* (átkozott démonok); *superbissimi daemones* (legdölyfősebb démonok); *aerae potestates* (levegőbeli hatalmak); *angeli tenebrarum* (sötétség angyalai); *ministri Sathanae* (Sátán szolgálói); *scelestissimi daemones* (legbűnösebb démonok) stb.
- 24 Brown (1993: 135–158).
- 25 Vö. mindezzel kapcsolatban: Jensen (2007); Bárh (2010: 91–100).
- 26 A hatalmas témakör beláthatatlan kontextusából kiragadható: Mauss (1971); Hampp (1961).
- 27 A nálunk mintaadó *Rituale Strigoniense* (1625) ördögűző szertartásrendjét közölte: Bárh (2010: 429–438).
- 28 Bárh (2010: 429–432).
- 29 Vö. Midelfort (2005: 66–67).
- 30 Pázmány (1625).
- 31 *A Sacra arca benedictionum* szertartását idézi Bárh (2010: 164–166, a ráfűjást lásd 165.).
- 32 Mengus (1697a; 1697b). A népszerű kézikönyv háttéréről: Petrocchi (1957); Probst (2008).
- 33 Mengus (1697a; 1697b: passim).
- 34 Bárh (2008).
- 35 Bárh (2009).

- 36 Szmendrovich Rókus, a zombori ördögűző története, tevékenysége és világképe rendkívül tanulságos és perspektivikus kutatási témát jelent, amelynek további kiegészítő forrásokkal történő feldolgozását jelenleg az EKT 324214 számú programja keretében végzem.
- 37 Vö. Bárh (2010: 431).
- 38 Nyilván ezért hasonlítja Peter Brown a kora középkori ördögűzést a római bírósági tárgyalásokhoz, a korábbi, keresztényekkel kapcsolatos jogi procedúrák fordított előjelű aktusaként értelmezve azokat: Brown (1993: 137).
- 39 Bárh (2008).
- 40 Lásd bővebben Bárh (2009).
- 41 Pócs (2002); Bárh (2010: 91–100).
- 42 Erről a kérdésről önálló tanulmányban értekeztem, lásd Bárh (2014).

Bibliográfia

- ALMOND, Philip C. 2004: *Demonic Possession and Exorcism in Early Modern England. Contemporary Texts and their Cultural Contexts*. Cambridge: Cambridge UP.
- BÁLINT Sándor 1944: Liturgia és néphagyomány. In Uő: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Kassa: Veritas, 99–128.
- BÁRTH Dániel 2004: Egyházi benedikciós gyakorlat a kora újkori Magyarországon. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi, 30–46.
- 2007: Földi bajok transzcendens gyógyítása: benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon. In Hoppál Kál Bulcsú (szerk.): *Előadások a vallásról*. (Vallástudományi Tanulmányok 7–8.) Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság, 89–97.
- 2008: *Exorcizmus és erotika. Egy XVIII. századi székesföldi ördögűzés szokatlan körülményei*. (Libelli Transsilvanici 3.) Kecskemét: BKMÖ Múzeumi Szervezete.
- 2009: A zombori ördögűző. Egy 18. századi bácskai ferences tündöklése és bukása I–II. *Bácsországi Honismereti Szemle* 3, 20–25; 4, 78–81.
- 2010: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. (Fontes Ethnologiae Hungaricae IX.) Budapest: L'Harmattan.
- 2014: Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon. In Klaniczay Gábor–Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1.) Budapest: Balassi, 85–107.
- BÁRTH Dániel–PÓCS Éva 2008: Ördögűzés. In Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* VIII. Budapest: Balassi, 437–440.
- BÄCHTOLD-STÄUBLI, Hanns–HOFFMANN-KRAYER, Eduard (Hg.) 1930: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* II. Berlin: Walter de Gruyter.
- BROWN, Peter 1993: *A szentkultusz*. Budapest: Atlantisz.
- BUCHBERGER, Michael (Hg.) 1931: *Lexikon für Theologie und Kirche*. III. Freiburg im Breisgau: Herder.
- CABROL, Fernand–LECLERCQ, Henri 1922: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* V/1. Paris: Librairie Letouzey et Ané.
- CHAVE-MAHIR, Florence 2011: *L'exorcisme des possédés dans l'Église d'Occident (X^e–XIVe siècle)*. Turnhout: Brepols.

- CLARK, Stuart 1997: *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford UP.
- DAXELMÜLLER, Christoph 1984: Exorzismus. In Ranke, Kurt et al. (Hg.): *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. IV. Berlin: Walter de Gruyter, 664–674.
- ERNST, Cécile 1972: *Teufelaustreibungen. Die Praxis der katholischen Kirche im 16. und 17. Jahrhundert*. Bern: Hans Huber.
- FRANZ, Adolph 1909: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*. I–II. Freiburg im Breisgau: Herder.
- HAMPP, Irmgard 1961: *Beschwörung, Segen, Gebet. Untersuchungen zum Zauberspruch aus dem Bereich der Volksheilkunde*. Stuttgart: Silberburg Verlag–Werner Jäckh.
- JENSEN, Jürgen 2007: *Kirchliche Rituale als Waffen gegen Dämonenwirken und Zauberei. Ein Beitrag zu einem Komplex von Schutz- und Abwehr Ritualen der Katholischen Kirche des 17. und 18. Jahrhunderts in Italien unter besonderer Berücksichtigung systematisch-ethnologischer Gesichtspunkte*. (Interethnische Beziehungen und Kulturwandel 60.) Berlin: Lit.
- KATONA Lajos 1902: XVII. századbeli ördögűző könyvecske. *Ethnographia* 13, 60–70, 103–111.
- LEVACK, Brian P. (ed.) 1992: *Possession and Exorcism*. New York–London: Garland.
- LEVI, Giovanni 2001: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest: Osiris.
- MAUSS, Marcel 1971: Az imádság. In Ferge Zsuzsa (szerk.): *A francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 132–160.
- MENGUS, Hieronymus 1697a: *Flagellum daemonum, exorcismos terribiles, potentissimos et efficaces, remediaque probatissima, ac doctrinam singularem in malignos spiritus expellendos, facturasque et maleficia fuganda de obsessis corporibus complectens, cum suis benedictionibus, et omnibus requisitis ad eorum expulsionem. Accessit postremo pars secunda, quae Fustis daemonum inscribitur...* Venetiis apud Paulum Balleonium.
- 1697b: *Fustis daemonum, adjurationes formidabiles, potentissimas et efficaces in malignos spiritus fugandos de oppressis corporibus humanis. Ex sacrae apocalypsis fonte, variisque sanctorum patrum auctoritatibus haustus complectens...* Venetiis apud Paulum Balleonium.
- MIDELFORT, H. C. Erik 2005: *Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany*. New Haven–London: Yale UP.
- NIEMANN, Ulrich–WAGNER, Marion (Hg.) 2005: *Exorzismus oder Therapie? Ansätze zur Befreiung vom Bösen*. Regensburg: Friedrich Pustet.
- PÁZMÁNY Péter 1625: *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac caeteris Ecclesiae publicis functionibus. Jussu, et auctoritate illustrissimi ac reverendissimi Domini Petri Pazmany, Archi-Episcopi Strigoniensis. Nunc recenter editum*. Posonii in Aula Archiepiscopali.
- PETROCCHI, Massimo 1957: *Esorcismi e magia nell'Italia del cinquecento e del seicento*. Napoli: Libreria Scientifica.
- PETZOLDT, Leander 1990: *Kleines Lexikon der Dämonen und der Elementargeister*. München: Beck.
- PÓCS Éva 2001: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelmrendszerekben. In Uő (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest: L'Harmattan, 137–198.
- 2002: „Én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bájos”: egyházi benedikció – paraszti ráolvasás. In Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok*. I. Budapest: L'Harmattan, 173–211.

- PÓCS Éva (szerk.) 2008: *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről VI.) Budapest: Balassi.
- PROBST, Manfred 2008: *Besessenheit, Zauberei und ihre Heilmittel. Dokumentation und Untersuchung von Exorzismushandbüchern des Girolamo Menghi (1523–1609) und des Maximilian von Eynatten (1574/75–1631).* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 97.) Münster: Aschendorff.
- PROBST, Manfred–RICHTER, Klemens 2002: *Exorzismus oder Liturgie zur Befreiung vom Bösen. Informationen und Beiträge zu einer notwendigen Diskussion in der katholischen Kirche.* Münster: Aschendorff.
- RODEWYK, Adolf S. J. 1963: *Dämonische Besessenheit in der Sicht des Rituale Romanum.* Aschaffenburg: Paul Pattloch.
- SLUHOVSKY, Moshe 2007: *Believe Not Every Spirit. Possession, Mysticism and Discernment in Early Modern Catholicism.* Chicago–London: The University of Chicago Press.
- ZUTT, Jürgen (Hrsg.) 1972: *Ergriffenheit und Besessenheit. Ein interdisziplinäres Gespräch über transkulturell-anthropologische und -psychiatrische Fragen.* Bern–München: Francke.